

Piotr Chomik

*Wydział Historii i Stosunków Międzynarodowych
Uniwersytet w Białymstoku*

ORCID: 0000-0001-5535-2319

POCHÓD ANDRZEJA BOGOLUBSKIEGO NA BUŁGARÓW WOŁŻAŃSKICH W 1164 ROKU A ROZWÓJ KULTU WŁODZIMIERSKIEJ IKONY MATKI BOŻEJ

Pierwsze kompleksowe interpretacje historiograficzne epoki księcia Andrzeja Bogolubskiego datuje się dopiero na czasy księstwa moskiewskiego. Jest to związane z faktem, że we Włodzimierzu nad Kłazną pomiędzy latami 50-tymi a 70-tymi XII wieku nie pojawiły się latopisy przedstawiające władzę książęcą, chociaż próby stworzenia takich latopisów były podejmowane. Przykładem takich prób może być *Latopisiec Andrzeja Bogolubskiego*, który jednak opisuje okres poprzedzający władanie księcia we Włodzimierzu, przedstawia zapisy soboru Uspieńskiego we Włodzimierzu, a także zawiera zbiór tekstów poświęconych włodzimierskiej ikonie Matki Bożej¹.

Warto zwrócić uwagę na specyficzny, ideologiczny program księcia Andrzeja Bogolubskiego, w 1157 posadzonego na stolcu rostowskim. Wbrew tradycji i oczekiwaniom bojarów, książę Andrzej swoją stolicą uczynił niewielki i młody gród Włodzimierz nad Kłazną. Podstawowym elementem programu Andrzeja Bogolubskiego była idea stworzenia Nowego Grodu (Włodzimierza), który miał zostać Nowym Kijowem, podobnym zarówno do Konstantynopola, jak i Jerozolimy. Świadczą o tym pierwsze lata panowania księcia Andrzeja Jurewicza we Włodzimierzu. Książę podejmuje działania, które mają wcielić jego idee w życie. Działania te koncentrują się na wzmocnieniu dynastii, a także uczynieniu z Włodzimierza centralnego ośrodka władzy i życia cerkiewnego. To na początku panowania

1 A.В.Ковалев, *Военные кампании Андрея Боголюбского и их идеологическое оформление в летописании*, „Studia Historica Europae Orientalis. Исследования по истории Восточной Европы”, 2010, 3, s. 30. Zob.: Ю.А. Лимонов, *Летописание Владимиро-Суздальской Руси*, Ленинград 1967.

Andrzeja Bogolubskiego we Włodzimierzu zaczęto budować cerkwie z białego kamienia, droższe i bardziej pracochłonne, ale dające możliwość umieszczania na nich rzeźbionych dekoracji upodabniających te cerkwie do świątyni Salomona. Zarówno budowle sakralne, jak i twierdza czy fortyfikacje wzniesione we Włodzimierzu za panowania Andrzeja Bogolubskiego pozwalają mówić o zbliżeniu ideowym tego grodu do Kijowa z czasów Jarosława Mądrego, do Jerozolimy, która w średniowieczu uchodziła za centrum świata, oraz do Konstantynopola. Wzmocnieniu pozycji Włodzimierza służyła również próba utworzenia kilku diecezji cerkiewnych oraz samodzielnej metropolii z siedzibą w tym grodzie. Wszystko to odzwierciedlały latopisy sporządzane we Włodzimierzu w latach 60- i 70-tych XII wieku. Podkreślano w nich także pomoc i opiekę okazywaną miastu i same-
mu księciu przez Bogurodzicę². To dzięki tym zapisom kronikarskim rozwinął się i wzmocnił kult włodzimierskiej ikony Matki Bożej, o czym będzie mowa poniżej.

Jednym z celów księcia Andrzeja Bogolubskiego było opanowanie Wielkiego Szlaku Wołżańskiego jako traktu handlowego przechodzącego przez terytorium Rusi i łączącego kraje Skandynawii z państwami Wschodu. Pochód na Bułgarów Wołżańskich z 1164 roku służył temu celowi, ale zyskał również niespotykaną do tej pory religijną otoczkę. Legenda narosła wokół tej wyprawy nie tylko spowodowała rozwój kultu ikony włodzimierskiej, ale też ideowy rozwój święta Opieki Matki Bożej, czego wyrazem były nowe teksty liturgiczne oraz ustanowienie święta Spasa na dzień 1 sierpnia. Jednocześnie powstał przekaz o historycznym trwaniu chrześcijaństwa w ziemi rostowskiej, do której jakoby dotarli pierwsi biskupi z Bizancjum jeszcze w czasach księcia Włodzimierza³.

W sferze państwowej pochód na Bułgarów Wołżańskich był jednym z elementów rywalizacji Północno-Zachodniej Rusi z Bułgarią Wołżańsko-Kamską. Bułgaria była jednym z podstawowych partnerów handlowych ziemi suzdalsko-włodzimierskiej i nieprzypadkowo główne wrota handlowe Włodzimierza zwane były właśnie wołżańskimi. Charakterystycznym przykładem silnych więzi handlowych, było to, że tkanina koszuli pogrzebowej księcia Andrzeja pochodziła z Półwyspu Iberyjskiego lub Bizancjum i trafiła do Włodzimierza za pośrednictwem Bułgarii Wołżańskiej⁴.

2 *Лаврентьевская летопись*, w: ПСРЛ, t. 1, Москва 2001, kol. 348; *Хождение игумена Даниила*, [w:] *Библиотека литературы Древней Руси*, pod red. Д. С. Лихачева, Л. А. Дмитриева, А. А. Алексева, Н. В. Поньрко, Санкт-Петербург 1997; А. В. Ковалев, *Военные кампании Андрея Боголюбского*, s. 31; Н. Н. Воронин, *Сказание о победе над болгарами 1164 г. и празднике Спаса*, www.sedmitza.ru [dostęp: 30.11.2021].

3 Н.Н. Воронин, *Сказание о победе над болгарами 1164 г. и празднике Спаса*, www.sedmitza.ru [dostęp: 30.11.2021]. Na temat szlaku handlowego łączącego Skandynawię z Bułgarią Wołżańską zob. L. Jończyk, A. Gołębiewska-Tobiasz, *Zbrojni kupcy z Szurpil. Na szlaku ze Skandynawii do Bułgarii Nadwołżańskiej*, Warszawa 2021, s. 132.

4 А. В. Ковалев, *Военные кампании Андрея Боголюбского*, s. 31–32.

Religijne odniesienia dotyczące pochodu z 1164 roku znalazły swoje odbicie w literaturze powstałej po tym wydarzeniu. W *Latopisie Ławrentijewskim* zamieszczono krótki przekaz o zwycięstwie nad Bułgarami Wołżańskimi. Latopis traktuje to zwycięstwo jako jeden z nowych cudów włodzimierskiej ikony Matki Bożej. Tak zwana „obszerna” redakcja *Opowieści o zwycięstwie nad Bułgarami Wołżańskimi*⁵ wiąże ten sukces z ikoną Spasa, którą książę wziął ze sobą na wyprawę wojenną. Związek zwycięstwa z ikoną Spasa został potwierdzony poprzez wspomniane już ustanowienie nowego święta cerkiewnego. W tej samej redakcji podkreślono związek zachodzący pomiędzy Rusią a Bizancjum, bowiem autor *Opowieści*, zauważył, że tego samego dnia (tj. 1 sierpnia 1164 roku) cesarz bizantyjski Manuel Komnen zwyciężył Saracenów również za sprawą ikony Spasa, z której w czasie bitwy „wyszły” ogniste płomienie. Informacja o zwycięstwie cesarza Manuela nad Saracenami w 1164 roku nie znajduje potwierdzenia w źródłach. Zwycięska bitwa cesarza Manuela Komnena, która miała znaczenie dla ustanowienia nowego święta i rozwoju kultu ikony włodzimierskiej, miała miejsce w roku 1167, o czym będzie jeszcze mowa⁶. Jednak niewątpliwie książę Andrzej znał bizantyjski zwyczaj zabierania na wyprawę wojenną ikon, a autor *Opowieści* rozbudował narrację o wątek związany z cesarzem Manuelem, by – między innymi – wzmocnić znaczenie zwycięstwa nad Bułgarami Wołżańskimi i podkreślić ingerencję sił Boskich w to zwycięstwo.

Warto zauważyć przeciwstawność dwóch elementów kultu – Spasa i ikony włodzimierskiej, chociaż w zasadzie można też powiedzieć, że oba te elementy się uzupełniają. W *Opowieści*, również możemy dostrzec pewną niekonsekwencję. Książę Andrzej wyruszając na wyprawę wojenną wziął ze sobą ikonę włodzimierską i krzyż, a cud pochodził od ikony Spasa, która wcześniej nie została nazwana. Można to wyjaśnić w sposób następujący. Do czasów obecnych zachowała się dwustronna ikona z XII wieku, na której po jednej stronie przedstawiono Jezusa Chrystusa, a na drugiej stronie krzyż, któremu kłaniają się aniołowie. Ta właśnie ikona mogła być wojennym „labarum” Andrzeja Bogolubskiego podczas pochodu na Bułgarów. Niekonsekwencja *Opowieści* wyraża się w modlitwie zamieszczonej w tekście, adresowanej jednocześnie do Spasa i do krzyża. W tekście czytamy, że obie te świętości są „bronią w walce zarówno ostrą, jak i ognistą, wypalającą twarze naszych przeciwników, którzy chcą z nami walczyć”. Spas chroni swoich wiernych, nie dopuszcza, by dostali się do niewoli, kieruje ich działaniami w walce. Po zakończonej wyprawie wojennej wybudowana na włodzimierskim dworze księcia

5 *Сказание о победе над Волжскими Булгарами*, „Общество любителей древней письменности”, 30, Санкт-Петербург 1878, s. 21–28.

6 *Лаврентьевская летопись*, kol. 352–353; А. В. Ковалев, *Военные кампании Андрея Боголюбского*, s. 32; Н.Н. Воронин, *Сказание о победе над булгарами 1164 г. и празднике Спаса*, www.sedmitza.ru [dostęp: 30.11.2021].

Andrzeja cerkiew murowaną poświęconą Spasowi. Cerkiew ta stała się centrum nowego książęcego i wojskowego kultu ikony Spasa⁷.

Ustanowienie święta i kultu ikony miało też wskazywać na związek Andrzeja Bogolubskiego z cesarzem Manuelem Komnenem, patriarchą Konstantynopola Łukaszem Chryzobergesem, metropolitą kijowskim Konstantynem i biskupem rostowskim Nestorem. Wymienione imiona wskazują, że *Opowieść* mogła powstać pomiędzy latami 1167–1170. Ukazany w *Opowieści* związek pomiędzy Rusią a Bizancjum służył podkreśleniu równości księcia Andrzeja i cesarza Manuela, miał zatem charakter ideologiczny, wzmacniający władzę książęcą. W tekście konsekwentnie podkreślany jest związek rodzinny księcia Andrzeja z cesarzem bizantyjskim poprzez żonę dziada księcia Włodzimierza Monomacha, który we wcześniejszych redakcjach *Opowieści* jest nazywany carem. W późniejszych kopiach tytuł ten jest przypisywany również Andrzejowi Bogolubskiemu. Trzecia redakcja tekstu *Opowieści* jest natomiast rozszerzona o utwór zatytułowany *Słowo wielkiego księcia Andrzeja Bogolubskiego o łasce Bożej*⁸.

W ten sposób pochód na Bułgarów Wołżańskich z 1164 roku w *Latopisach* został przedstawiony jako wyprawa na wzór wypraw krzyżowych w ramach idei państwa chrześcijańskiego, czego potwierdzeniem były cudowne wydarzenia podczas samej wyprawy oraz – w konsekwencji – ustanowienie nowego święta cerkiewnego.

W *Latopisie Ławrentijewskim* znajdujemy też fragment mówiący o tym, że zwycięstwo nad Bułgarami Wołżańskimi było „nowym cudem włodzimierskiej ikony Matki Bożej”⁹. Według tradycji Cerkwi prawosławnej, tę ikonę Matki Bożej – jeszcze za życia Najświętszej Bogurodzicy – namalował św. ap. Łukasz na desce od stołu, przy którym Święta Rodzina spożywała posiłki. W V wieku, na Boże Narodzenie, ikonę z Jerozolimy przeniesiono do Konstantynopola. Współcześnie historycy sztuki datują powstanie ikony pomiędzy drugą połową wieku XI a pierwszą połową wieku XII. Istnieją dwa przekazy dotyczące znalezienia się ikony na Rusi. Jeden z nich mówi, że była ona darem dla księcia kijowskiego Mścysława i stało się to około 1130 roku, drugi przekaz informuje, że ikona w połowie XII wieku znalazła się w Kijowie jako dar patriarchy Konstantynopola Łukasza Chryzobergena dla księcia kijowskiego Jerzego Dołgorukiego. Najpierw ikona znajdowała się w Wyszogrodzie, później została przeniesiona do Włodzimierza nad Kłajmą. W 1160 r.

7 Н.Н. Воронин, *Сказание о победе над болгарями 1164 г. и празднике Спаса*, www.sedmitza.ru [dostęp: 1.12.2021].

8 А. В. Ковалев, *Военные кампании Андрея Боголюбского*, s. 32–33; И.Е. Забелин, *Следы литературного труда Андрея Боголюбского*, „Археологические известия и заметки”, 1895, 2–3, s. 46–47.

9 *Лаврентьевская летопись*, kol. 353.

książę Andrzej Bogolubski wybudował wspianą murowaną świątynię – sobór dla cudownej ikony. W 1185 r. sobór we Włodzimierzu spłonął, jednak ikona Matki Bożej nie uległa zniszczeniu. W czasie najazdu mongolsko-tatarskiego ikonę ogołocono z kosztownego okładu-ryzy, ale ikona nie została naruszona.

W XII wieku kult ikony był ograniczony do Włodzimierza i ziemi suzdalsko-rostowskiej, później jednak zaczął gwałtownie się rozszerzać. Włodzimierska Matka Boża w cudowny sposób trzykrotnie obroniła ziemię ruską: w roku 1395 ocaliła Moskwę od najazdu w czasie bitwy na Kulikowym Polu, w 1480 r. od najazdu Ordy tatarskiej oraz w 1521 r. od najazdu Tatarów Krymskich. Ikona Włodzimierska przez kilka stuleci znajdowała się w soborze Uspińskim na Kremlu. Była ona obecna podczas wielu ważnych wydarzeń w historii Rusi i Rosji. Przed nią namaszczano i koronowano książąt i carów, wybierano nowych patriarchów, gorliwie modlono się w obliczu najazdów innowierców. Ikona ta uczestniczyła w wyprawach wojennych, wspomagając broniące ojczyzny wojska. Tradycją było również obnoszenie tej ikony w procesji wokół granic miasta podczas najazdów obcych wojsk. W 1917 r. Włodzimierska Ikona Matki Bożej została umieszczona w moskiewskiej Galerii Tretiakowskiej. Tam przebywała do września 1996 r., kiedy przekazano ją do cerkwi św. Mikołaja na moskiewskich Tołmyczach, gdzie znajduje się do dzisiaj¹⁰.

Nazwa „Bogurodzica włodzimierska” po raz pierwszy pojawiła się w *Latopisie Ławrentijewskim*, w opowieści o zwycięstwie księcia Andrzeja nad Bułgarami wołżańskimi w 1164 r. Jak już była o tym mowa, książę Andrzej Bogolubski zabrał ikonę ze sobą na wyprawę wojenną, a po wyprawie umieścił ją w soborze Zaśnięcia Bogurodzicy we Włodzimierzu. Według N. N. Woronina, ten fragment latopisu powstał kilka lat po opisywanym wydarzeniu. Określenie „włodzimierska” dwa razy pojawia się w *Opowieści* o ikonie włodzimierskiej z XII wieku, ma to miejsce w opowiadaniach o cudach dotyczących ludzi pochodzących z innych miast. W *Latopisie Ławrentijewskim* określenie „włodzimierska” dotyczy miejsca przebywania ikony. Jest to znaczące rozróżnienie, bowiem we wszystkich innych fragmentach zarówno *Opowieści*, jak i *Latopisu* ikona nazywana jest „Przenajświętszą Bogurodzicą”. Jak stwierdziła L. A. Szczennikowa, w tym kontekście ikona nie była przyjmowana jako wyobrażenie, ale jak „żywy” obraz Bogurodzicy. Należy również zauważyć, że „świętą Bogurodzicą” nazywany był sobór Zaśnięcia Bogurodzicy we Włodzimierzu, dzięki czemu można było odnieść wrażenie, że został on zbudowany specjalnie po to, by umieścić w nim cudowną ikonę. Sama ikona natomiast była szeroko znana we Włodzimierzu i nie potrzebowała jakichś do-

10 W. Mole, *Ikona raska*, Warszawa 1956, s. 19; W. Nikitin, *Ikona Matki Bożej Włodzimierskiej*, [w:] *Kult Maryjny w Kościele rzymskokatolickim w Polsce i Rosyjskim Kościele prawosławnym*, Warszawa 1989, s. 83–84; <https://www.pravenc.ru/text/154962.html> [dostęp: 2.12.2021].

datkowych nazw czy określeń. Ponownie odwołując się do L. A. Szczennikowej, można stwierdzić, że ikona była znana jako „Przenajświętsza Bogurodzica”, jedyna w swoim rodzaju ikona, mająca ogromne znaczenie dla życia cerkiewnego, politycznego i również osobistego księcia Andrzeja i wszystkich mieszkańców miasta¹¹.

W utożsamianiu ikony włodzimierskiej z „żywą” Matką Boską możemy dostrzec kijowsko-bizantyjską tradycję. W *Pateryku Kijowsko-Pieczerskim* można przeczytać, jak Matka Boska wysłała rzemieślników z Carogrodu na Ruś by zbudowali Jej cerkiew w Kijowie. W opowieści tej Bogurodzica – Królowa, jednoczy się ze swym objawionym wyobrażeniem ikonograficznym. Ponadto, we wspomnianej opowieści Bogurodzica daje rzemieślnikom swoją ikonę jako „namiestniczkę” do nowej cerkwi. Darowana przez Bogurodzicę ikona po umieszczeniu w cerkwi szybko stała się ikoną cudowną. Tradycyjna opowieść o kijowsko-pieczerskiej ikonie Bogurodzicy jest bliska legendzie dotyczącej rzymskiej ikony (obrazu) Bogurodzicy utożsamianej z Hodegetrią. Kijowska opowieść przekazuje czytelnikom, że Bogurodzica z własnej woli przyszła do Kijowa z Konstantynopola, zostawiając w cerkwi Zaśnięcia Matki Boskiej swoją ikonę. Podobny sens ma opowieść o umieszczeniu ikony włodzimierskiej w soborze Zaśnięcia we Włodzimierzu. W „opowieści o cudach ikony włodzimierskiej z XII wieku objawienie Bogurodzicy – ikony i w różnych krajach świata porównywane jest ze słońcem oświecającym całą planetę¹².

W dziejach kultu ikony włodzimierskiej, a także w związku z odniesieniami tej ikony do ikony Carogrodzkiej Hodegetrii, bardzo ważne miejsce zajmuje wspomniany powyżej fragment z *Latopisu Ławrentijewskiego* określający zwyczajstwo księcia Andrzeja Bogolubskiego jako „nowy cud” Bogurodzicy włodzimierskiej. Cud ten jest opisany jako pierwszy we włodzimierskich latopisach. Jak zauważyła L. A. Szczennikowa, najprawdopodobniej we włodzimierskim soborze prowadzono kronikę cudów pochodzących od ikony Bogurodzicy. Cuda mające znaczenie społeczne lub polityczne znajdowały swoje miejsce w latopisie. Do takich cudów

11 Л. А. Щенникова, *Чудотворная икона „Богоматерь Владимирская” как „Одигитрия евангелиста Луки”*, [w:] *Чудотворная икона Византии и Древней Руси*, red. А. М. Лидов, Москва 1996, s. 253; Н. Н. Воронин, *Из истории русско-византийской церковной борьбы XII в.*, „Византийский временник”, 1965, Т. 26, s. 202. Tekst „Opowieści” zob.: *Древнейшая редакция Сказания об иконе Владимирской Богоматери*, [w:] *Чудотворная икона Византии*, s. 476–509.

12 *Pateryk kijowsko-pieczerski czyli opowieści o świętych ojcach w pieczarach kijowskich położonych*, oprac. L. Nodzyńska, Wrocław 1993, s. 152–155; Л. А. Щенникова, *Чудотворная икона „Богоматерь Владимирская”*, s. 253–254.

możemy zaliczyć opisywany pochód księcia Andrzeja Bogolubskiego na Bułgarów czy opowieść o wyprawie do ziemi rostowskiej¹³.

Związki polityczne czy rodzinne księcia Andrzeja Bogolubskiego z patriarchatem konstantynopolizańskim, metropolitą kijowskim, biskupem rostowskim, a także z cesarzem Manuelem I Komnenem, czy z młodszymi braćmi księcia Andrzeja, synami siostry cesarza Manuela zaowocowały ustanowieniem pomiędzy 1164 a 1169 rokiem święta poświęconego Zbawicielowi i Bogurodzicy w dniu 1 sierpnia. Co prawda, według niektórych badaczy święto takie nie było znane w wieku XII, ale źródła pisane, mówiące o świętach bizantyjskich oraz o kulcie ikony włodzimierskiej, nie tylko potwierdzają fakt ustanowienia święta przez księcia Andrzeja Bogolubskiego, ale też wskazują na ważność święta dla rozwoju kultu omawianej ikony¹⁴. W tym samym czasie – w 1167 roku – cesarz Manuel I Komnen odniósł zwycięstwo w bitwie pod Sirmium rozegranej 8 lipca 1167 r. i zaliczanej do najbardziej spektakularnych zwycięstw cesarstwa okresu dynastii Komnenów. Bitwa ta była częścią rywalizacji bizantyjsko-węgierskiej na Bałkanach. Idea ustanowienia wspólnego święta przypisywana jest księciu Andrzejowi Bogolubskiemu, cesarzowi Manuelowi i patriarsze Konstantynopola Łukaszowi Chryzobergesowi. Biorąc pod uwagę źródła pisane, fakt rozegrania bitwy pod Sirmium w lipcu 1167 roku, oraz to, że patriarcha Łukasz zmarł w połowie 1169 roku, można przyjąć, że święto ustanowiono nie wcześniej niż w drugiej połowie 1167 roku, ale nie później niż w pierwszej połowie roku 1169¹⁵.

W drugiej połowie lat 60-tych XII wieku książę Andrzej Bogolubski zamierzał utworzyć we Włodzimierzu albo metropolię, albo niezależne od Kijowa biskupstwo, wydzielając je z dotychczasowego biskupstwa rostowskiego i przenosząc jego siedzibę do Włodzimierza. Ustanawiając święto poświęcone ikonie włodzimierskiej i Bogurodzicy, chciał „upodobnić” Włodzimierz do Konstantynopola, a siebie samego do cesarza Manuela I Komnena. Pierwowzorem działań księcia Andrzeja były działania cesarzy bizantyjskich związane ze zwycięstwami w wojnach i bitwach i z przekonaniem, że zwycięstwa te zawdzięczają Bogu i Bogurodzicy. Cesarz Manuel po zwycięstwie nad Węgrami w lipcu 1167 roku wkroczył w zwycięskim orszaku do Konstantynopola, a przed nim wieziono ikonę Bogurodzicy, uważanej za obrończynię i sojuszniczkę cesarza. Podobną esty-

13 Л. А. Щенникова, *Чудотворная икона „Богоматерь Владимирская”*, s. 254; Н. Н. Воронин, *Из истории русско-византийской*, s. 202.

14 Л. А. Щенникова, *Чудотворная икона „Богоматерь Владимирская”*, s. 254; Е. Е. Голубинский, *История Русской Церкви*, Т. I, Ч. II, Москва 1904, s. 409–410; М. Плюханова, *Сюжеты и символы Московского царства*, Санкт-Петербург 1995, s. 124–132.

15 Л. А. Щенникова, *Чудотворная икона „Богоматерь Владимирская”*, s. 255; М. Kozłowski, *Węgier na tronie w Konstantynopolu*, www.histmag.org/Wegier-na-tronie-w-Konstantynopolu-6847?id=6847 [dostęp: 30.06.2020].

mą ikona Bogurodzicy cieszyła się u ojca Manuela I, cesarza Jana II Komnena, który umieścił ikonę w pałacu i umocnił jej kult jako świętości i obrończyni miasta Konstantynopola. To właśnie cesarz Jan II Komnen ustanowił święto tej ikony po zwycięstwie nad Pieczyngami około 1122 roku. Jak zauważyła Ł. Szczennikowa, w dokumentach epoki nigdzie nie było powiedziane wprost, o jaką ikonę chodzi, jednak z przydomków ikony: obrończyni, opiekunka, niezwyciężona, można wnioskować, że chodzi o ikonę Carogrodzkiej (Konstantynopolskiej) Hodegetrii¹⁶.

Rozwój kultu ikony włodzimierskiej został oparty na znanym księciu Andrzejowi Bogolubskiemu kulcie Carogrodzkiej Hodegetrii. Jak wiemy, w Bizancjum święto 1 sierpnia było związane z oddaniem czci krzyżowi chrystusowemu, ikonie Zbawiciela i ikonie Hodegetrii. Tego dnia z Hagii Sofii lub pałacu cesarskiego wnoszono krzyż z częsteczką krzyża chrystusowego i w procesji podążano nad rzekę, by tam poświęcić wodę. W procesji obnoszono także ikonę carogrodzkiej Hodegetrii. Podobny schemat dotyczący kultu ikony włodzimierskiej zamierzał zastosować książę Andrzej Bogolubski. Według zamiaru księcia, ikona włodzimierska nie miała być po prostu „równa” ikonie carogrodzkiej. Pragnieniem księcia było, aby ikona włodzimierska miała identyczny sens duchowy oraz identyczne znaczenie w życiu religijnym i politycznym księstwa włodzimierskiego jak ikona carogrodzka w Konstantynopolu¹⁷.

Udział ikony włodzimierskiej w obrzędzie poświęcenia wody potwierdzony jest w XII-wiecznej opowieści o cudownym uzdrowieniu różnych chorych za pomocą wody, którą omyta była ikona. W XII wieku, gdy chrześcijaństwo na Rusi nie było jeszcze mocno zakorzenione, miało to pierwszorzędne znaczenie dla pokazania mocy prawosławnych obrzędów. Oczyszczenie wody poprzez zanurzenie w niej ikon lub relikwii świętych było praktykowane na Rusi jeszcze w XVI wieku. Biorąc powyższe pod uwagę, można stwierdzić, że włodzimierska ikona była „narzędziem”, które miało objawić moc żywego obrazu Matki Boskiej, Jej matczynej troski o cały ród ludzki. Udział w obrzędzie w obecności ikony włodzimierskiej miał umacniać wiarę i dawać nadzieję na Boską pomoc. Woda oświęconą przez ikonę była uważana za uzdrawiającą¹⁸.

Gdy kult ikony włodzimierskiej został ustanowiony, jednym z jego przejawów było organizowanie uroczystych procesji z okazji ważnych wydarzeń – najczęściej obchodzono zwycięskiej boje – które kończyły się modlitwą przed ikoną włodzimierską w soborze Zaśnięcia Matki Boskiej.

16 В. Ключевский, *Древнерусские жития святых как исторический источник*, Москва 2003, s. 19; Л. А. Щенникова, *Чудотворная икона „Богоматерь Владимирская”*, s. 256–257, 259.

17 Л. А. Щенникова, *Чудотворная икона „Богоматерь Владимирская”*, s. 259.

18 Тамże, s. 259.

Po śmierci księcia Andrzeja Bogolubskiego w 1174 roku kult ikony włodziemskiej nie ustał; zadbali o to jego bracia – następcy. Ikona była czczona przez wszystkich mieszkańców Włodzimierza. Jak świadczy latopis, po śmierci księcia Andrzeja w mieście wybuchły zamieszki i grabieże. Wówczas duchowny Mikołaj z soboru Zaśnięcia rozpoczął procesję z ikoną włodziemską po ulicach miasta i grabieże wkrótce ustały. Inna opowieść latopisu mówi, że na prośbę mieszkańców miasta duchowny Mikołaj razem z całym duchowieństwem i ikoną włodziemską spotykał ciała księcia Andrzeja przywiezione z Bogolubowa do Włodzimierza u bram miasta. Ikona włodziemska ponownie odtwarza funkcje kultowe Hodegetrii Carogrodzkiej, którą stawiano przed trumnami zmarłych cesarzy¹⁹.

Po śmierci księcia Andrzeja Bogolubskiego doszło też do rywalizacji dwóch miast – starego Rostowa z młodym Włodzimierzem. Wierzono, że ikona włodziemska w tej rywalizacji pomaga mieszkańcom „swego” miasta i jego władcom. Zwycięstwo księcia Michała nad rostowlanami w oczach mieszkańców Włodzimierza było „nowym cudem świętej Bogurodzicy”, opisanym w latopisie: „zobaczmy cud nowy, wielki i przesławny Matki Bożej: obroniła miasto swoje od wielkich nieszczęść i lud swój umocniła... tego Michała i brata jego Wsiewołoda wybrał Bóg i święta Bogurodzica... i raduje się Bóg i święta Bogurodzica cudowna włodziemska... bowiem włodziemcy wychwaleni zostali przez pomagającego im Boga po całej ziemi, za ich prawdę”²⁰.

W czasie jego rządów ponownie doszło do starć z Rostowem, bowiem jego mieszkańcy chcieli osadzić na tronie włodziemskim swojego faworyta Mścisława Rościsławowicza. Wsiewołod wyszedł naprzeciw wojskom Mścisława, gdy znalazł się w pobliżu Suzdala, „ujrzał cudowną Matkę Bożą włodziemską”. Po tym widzeniu Wsiewołod udał się do miasta Juriew Polski, tam sprzymierzył się z Perejasławem-Zaleskim, i 27 czerwca 1176 roku wystąpił przeciwko Mścisławowi na Jurewskim Polu, „pokładając nadzieję w Bogu i w świętej Bogurodzicy, którą widział pod Suzdałem”. Bitwa zakończyła się zwycięstwem Wsiewołoda, w czym – jak wierzono, wydatnie pomogła cudowna ikona włodziemska. W następnym roku Wsiewołod rozbił sojusznika Mścisława, Gleba raziańskiego²¹.

Włodziemska ikona Matki Bożej nie tylko zajmowała bardzo ważne miejsce w życiu mieszkańców Włodzimierza, ale była też ściśle związana z „wybranymi przez Boga” książętami ziemi włodziemsko-suzdalskiej. Nieprzypadkowo – jak

19 PSRL, t. 2, s. 115; Л. А. Щенникова, *Чудотворная икона „Богоматерь Владимирская”*, s. 260.

20 PSRL, t. 1, s. 160; Л. А. Щенникова, *Чудотворная икона „Богоматерь Владимирская”*, s. 260.

21 PSRL, t. 1, s. 161–162; Л. А. Щенникова, *Чудотворная икона „Богоматерь Владимирская”*, s. 261.

słusznie zauważył D. Lichaczow – celem latopisów z czasów księcia Andrzeja Bogolubskiego było pokazanie cudów ikony włodzimierskiej²². To właśnie książę Andrzej Bogolubski wziął na siebie zadanie rozślawienia cudów pochodzących od tej ikony, na wzór ikony Carogrodzkiej. Sprzyjały temu kontakty i bliskie związki rodzinne z bizantyjską rodziną cesarską.

Bibliografia

- Jończyk L., Gołębiowska-Tobiasz A., *Zbrojni kupcy z Szurpił. Na szlaku ze Skandynawii do Bułgarii Nadwożańskiej*, Warszawa 2021.
- Kozłowski M., *Węgier na tronie w Konstantynopolu*, www.histmag.org/Wegier-na-tronie-w-Konstantynopolu-6847?id=6847.
- Nikitin W., *Ikona Matki Bożej Włodzimierskiej*, [w:] *Kult Maryjny w Kościele rzymskokatolickim w Polsce i Rosyjskim Kościele prawosławnym*, Warszawa 1989.
- Mole W., *Ikona ruska*, Warszawa 1956.
- *Pateryk kijowsko-pieczerski czyli opowieści o świętych ojcach w pieczarach kijowskich położonych*, oprac. L. Nodzyńska, Wrocław 1993.
- Н. Н. Воронин, *Из истории русско-византийской церковной борьбы XII в.*, „Византийский временник”, 1965, Т. 26.
- Н.Н. Воронин, *Сказание о победе над болгарами 1164 г. и празднике Спаса*, www.sedmitza.ru.
- Е. Е. Голубинский, *История Русской Церкви*, Т. I, Ч. II, Москва 1904, s. 409–410.
- *Древнейшая редакция Сказания об иконе Владимирской Богоматери*, w: *Чудотворная икона Византии и Древней Руси*, red. А. М. Лидов, Москва 1996.
- И. Е. Забелин, *Следы литературного труда Андрея Боголюбского*, „Археологические известия и заметки”, 1895, 2–3.
- В. Ключевский, *Древнерусские жития святых как исторический источник*, Москва 2003.
- А. В. Ковалев, *Военные кампании Андрея Боголюбского и их идеологическое оформление в летописании*, „Studia Historica Europae Orientalis. Исследования по истории Восточной Европы”, 2010, z. 3.
- *Лаврентьевская летопись*, [w:] *Полное собрание русских летописей*, т. 1, Москва 2001.
- Ю.А. Лимонов, *Летописание Владимиро-Суздальской Руси*, Ленинград 1967.
- М. Плюханова, *Сюжеты и символы Московского царства*, Санкт-Петербург 1995.
- *Полное собрание русских летописей*, т. II, Санкт-Петербург 1843.
- *Сказание о победе над Волжскими Болгарами*, „Общество любителей древней письменности”, 30, Санкт-Петербург 1878.
- *Хождение игумена Даниила*, [w:] *Библиотека литературы Древней Руси*, под ред. Д. С. Лихачева, Л. А. Дмитриева, А. А. Алексева, Н. В. Понырков, Санкт-Петербург 1997.

22 Д.С. Лихачев, *Русские летописи и их культурно-историческое значение*, Москва-Ленинград 1947, s. 288.

- Л. А. Щенникова, *Чудотворная икона „Богоматерь Владимирская” как „Одигитрия евангелиста Луки”*, [w:] *Чудотворная икона Византии и Древней Руси*, red. А. М. Лидов, Москва 1996.
- <https://www.pravenc.ru/text/154962.html.x>

Piotr Chomik

The University of Białystok

**THE MARCH OF ANDREY BOGOLYUBSKI ON THE BULGARIANS
OF VOLOGDA IN 1164, AND THE DEVELOPMENT OF THE CULT
OF THE VLADIMIR ICON OF THE MOTHER OF GOD**

Summary

The first comprehensive historiographical interpretations of the era of Prince Andrey Bogolyubski date to the time of the Moscow principality. The basic element of his political agenda was the idea of creating a New City (Vladimir), which was to become a New Kyiv, similar to both Constantinople and Jerusalem. Moreover, one of the goals of Bogolyubski was to control the Great Volga Route, as a trade route passing through the territory of Rus, connecting the countries of Scandinavia with those of the East. The 1164 march on the Volga Bulgarians served that purpose and gained an unprecedented religious aura. The events described in the article contributed to the development and strengthening of the cult of the Mother of God icon in Vladimir, and the establishment of a new holiday dedicated to the icon of Spas the Savior.

Keywords: cult of icons, the Mother of God icon, Volga Bulgarians, Rostov principality, Vladimir-on-Klazma.